

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Εισαγωγή

Α. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Η έρευνα που καταγράφεται σε αυτόν τον τόμο καθοδηγήθηκε από την εξής μείζονα υπόθεση, ότι οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές πεποιθήσεις ενός ατόμου σχηματίζουν συχνά ένα ευρύ και συνεκτικό μοτίβο, σαν να τις ένωνε μια «νοοτροπία» ή ένα «πνεύμα», και ότι το μοτίβο αυτό είναι έκφραση βαθύτερων τάσεων στην προσωπικότητά του.

Κεντρική μας εστίαση ήταν το *δυνητικά φασιστικό* άτομο, του οποίου η δομή είναι τέτοια ώστε να το κάνει ιδιαιτέρως επιδεκτικό στην αντιδημοκρατική προπαγάνδα. Λέμε «δυνητικά» διότι δεν μελετήσαμε άτομα που να ήταν ομολογημένα οπαδοί του φασισμού ή που να ανήκαν σε γνωστές φασιστικές οργανώσεις. Την εποχή που συγκεντρώθηκαν τα περισσότερα από τα δεδομένα μας, ο φασισμός είχε μόλις νικηθεί στον πόλεμο, επομένως δεν ήταν λογικό να αναμένουμε να βρούμε υποκείμενα που θα ταυτίζονταν απερίφραστα μαζί του· δεν είχαμε ωστόσο καμία δυσκολία να βρούμε υποκείμενα των οποίων το προφίλ ήταν τέτοιο ώστε να υποδεικνύει ότι θα αποδέχονταν πρόθυμα τον φασισμό, αν ο τελευταίος γινόταν ισχυρό ή σεβαστό κοινωνικό κίνημα.

Εστιάζοντας στον δυνητικό φασίστα, δεν θέλουμε να υπονοήσουμε ότι άλλα μοτίβα προσωπικότητας και ιδεολογίας δεν μπορούν να μελετηθούν επωφελώς με τον ίδιο τρόπο. Κατά τη γνώμη μας, ωστόσο, κανένα πολιτικοκοινωνικό ρεύμα δεν αποτελεί μεγαλύτερη απειλή για τις παραδοσιακές μας αξίες και τους παραδεδομένους μας θεσμούς απ' ό,τι ο φασισμός, η δε γνώση των δυνάμεων της προσωπικότητας που ευνοούν την αποδοχή του μπορεί εντέλει να αποδειχθεί χρήσιμη για την καταπολέμησή του. Ενδέχεται να εγερθεί το ερώτημα γιατί, αν θέλουμε να εξερευνήσουμε νέους τρόπους καταπολέμησης του φασισμού, δεν δίνουμε ανάλογη προσοχή στον «δυνητικό αντιφασίστα». Η απάντηση είναι ότι μελετούμε μεν τάσεις που αντιτάσσονται στον φασισμό, αλλά δεν θεωρούμε

ότι συγκροτούν ένα ενιαίο μοτίβο. Ένα από τα μείζονα ευρήματα της παρούσας μελέτης είναι ότι τα άτομα που εμφανίζουν ακραία επιδεκτικότητα στη φασιστική προπαγάνδα έχουν πολλά κοινά μεταξύ τους. (Εμφανίζουν πολυάριθμα χαρακτηριστικά που συνενώνονται και σχηματίζουν ένα «σύνδρομο», μολονότι μπορούν να διακριθούν τυπικές παραλλαγές εντός αυτού του βασικού μοτίβου.) Τα άτομα που εμφανίζουν ακραίες τάσεις προς την αντίθετη κατεύθυνση είναι πολύ πιο ετερόκλητα. Το έργο της διάγνωσης του δυνητικού φασισμού και της μελέτης των οριζουσών του χρειάστηκε τεχνικές ειδικά σχεδιασμένες για τους σκοπούς αυτούς· δεν μπορούσαμε να ζητήσουμε από τις ίδιες τεχνικές να χρησιμεύσουν εξίσου καλά για διάφορα άλλα μοτίβα. Παρά ταύτα, κατέστη δυνατόν να διακρίνουμε διάφορους τύπους δομής προσωπικότητας που εμφανίζονταν ιδιαιτέρως ανθεκτικοί στις αντιδημοκρατικές ιδέες και τους δίνουμε την οφειλόμενη προσοχή στα κεφάλαια προς το τέλος του βιβλίου.

Αν υπάρχει ένα δυνητικά φασιστικό άτομο, πώς ακριβώς μοιάζει; Τι συνιστά αντιδημοκρατική σκέψη; Ποιες είναι οι οργανωτικές δυνάμεις εντός του ατόμου; Αν υπάρχει τέτοιο άτομο, πόσο συχνά εμφανίζεται στην κοινωνία μας; Και αν υπάρχει τέτοιο άτομο, ποιες υπήρξαν οι ορίζουσές του και ποια η πορεία ανάπτυξής του;

Αυτά τα ερωτήματα ανέλαβε να φωτίσει κάπως σε έναν βαθμό η παρούσα έρευνα. Μολονότι η ιδέα ότι το δυνητικά αντιδημοκρατικό άτομο είναι μια ολόκληρη ολότητα μπορεί να γίνει δεκτή ως εύλογη υπόθεση, χρειάζεται πρώτα μια ορισμένη ανάλυση. Στις περισσότερες προσεγγίσεις του προβλήματος των πολιτικών τύπων μπορούν να διακριθούν δύο βασικές συλλήψεις: η σύλληψη της ιδεολογίας και η σύλληψη των βαθύτερων αναγκών του ατόμου. Αν και μπορεί να θεωρηθεί ότι οι δυο τους σχηματίζουν ένα οργανωμένο όλον εντός του ατόμου, μπορούν ωστόσο να μελετηθούν χωριστά. Οι ίδιες ιδεολογικές τάσεις μπορεί να έχουν διαφορετικές πηγές σε διαφορετικά άτομα, και ενώ οι ίδιες προσωπικές ανάγκες μπορεί να εκφράζονται σε διαφορετικές ιδεολογικές τάσεις.

Ο όρος ιδεολογία χρησιμοποιείται σε αυτό το βιβλίο με τον τρόπο που συνηθίζεται στην τρέχουσα γραμματεία, για να δηλώσει μια οργάνωση απόψεων, στάσεων και αξιών – έναν τρόπο σκέψης για τον άνθρωπο και την κοινωνία. Μπορούμε να κάνουμε λόγο για τη συνολική ιδεολογία ενός ατόμου ή για την ιδεολογία του σε διαφορετικούς τομείς της κοινωνικής ζωής: την πολιτική, την οικονομία, τη θρησκεία, τις μειονοτικές ομάδες, κ.ο.κ. Οι ιδεολογίες έχουν μια ύπαρξη ανεξάρτητη από κάθε μεμονωμένο άτομο· και όσες υπάρχουν σε μια δεδομένη εποχή είναι αποτελέσματα τόσο ιστορικών διαδικασιών όσο και συγκαρινών κοινωνικών γεγονότων. Οι ιδεολογίες αυτές έχουν σε διαφορετικά άτομα διαφορετικό βαθμό απήχησης, ο οποίος εξαρτάται από τις ανάγκες του ατόμου και από το κατά πόσο ικανοποιούνται ή ματαιώνονται οι ανάγκες αυτές.

Υπάρχουν βεβαίως άτομα που υιοθετούν ιδέες από περισσότερα υπάρχοντα

ιδεολογικά συστήματα και τις συνυφαίνουν σε μοτίβα τα οποία είναι λίγο-πολύ εντελώς δικά τους. Μπορεί ωστόσο να υποθεθεί πως όταν εξετάζονται οι απόψεις, στάσεις και αξίες πολλών ατόμων, μπορούν να αναδειχθούν κοινά μοτίβα. Τα μοτίβα αυτά μπορεί να μην αντιστοιχούν σε όλες τις περιπτώσεις στις γνώριμες, τρέχουσες ιδεολογίες, αλλά πληρούν τον ορισμό της ιδεολογίας που δόθηκε παραπάνω, και σε κάθε περίπτωση διαπιστώνεται ότι έχουν μια λειτουργία στο πλαίσιο της συνολικής προσαρμογής του ατόμου.

Η παρούσα έρευνα για τη φύση του δυνητικά φασιστικού ατόμου ξεκίνησε με επίκεντρο τον αντισημιτισμό. Οι συγγραφείς, από κοινού με τους περισσότερους κοινωνικούς επιστήμονες, έχουν την άποψη ότι ο αντισημιτισμός βασίζεται περισσότερο σε παράγοντες μέσα στο υποκείμενο και στη συνολική του κατάσταση παρά σε πραγματικά χαρακτηριστικά των Εβραίων, και ότι ένα μέρος όπου πρέπει να αναζητούνται ορίζουσες των αντισημιτικών απόψεων και στάσεων είναι εντός των ατόμων που τις εκφράζουν. Καθώς αυτή η έμφαση στην προσωπικότητα απαιτούσε εστίαση στην ψυχολογία, όχι στην κοινωνιολογία ή στην ιστορία –μολονότι σε τελευταία ανάλυση οι τρεις τους μόνο τεχνητά μπορούν να διαχωριστούν–, δεν μπορούσε να επιχειρηθεί μια εξήγηση για την ύπαρξη των αντισημιτικών ιδεών στην κοινωνία μας. Το ερώτημα ήταν μάλλον: γιατί ορισμένα άτομα αποδέχονται αυτές τις ιδέες ενώ άλλα όχι; Και καθώς εξαρχής η έρευνα καθοδηγήθηκε από τις προαναφερθείσες υποθέσεις, θεωρήσαμε δεδομένο (1) ότι ο αντισημιτισμός πιθανότατα δεν είναι ειδικό ή μεμονωμένο φαινόμενο, αλλά κομμάτι ενός ευρύτερου ιδεολογικού πλαισίου, και (2) ότι η επιδεκτικότητα ενός ατόμου σε αυτή την ιδεολογία εξαρτάται πρωτίστως από τις ψυχολογικές ανάγκες του.

Οι ιδέες και οι υποθέσεις αναφορικά με το αντιδημοκρατικό άτομο που υπάρχουν στη γενική πολιτισμική μας ατμόσφαιρα πρέπει να υποστηρίζονται από άφθονη επιμελή παρατήρηση, και σε πολλές περιπτώσεις από ποσοτικοποίηση, για να μπορούν να θεωρηθούν αποδεδειγμένες. Πώς μπορεί κανείς να πει με σιγουριά ότι οι πολυάριθμες απόψεις, στάσεις και αξίες που εκφράζονται από ένα άτομο αποτελούν όντως ένα μοτίβο ή μια οργανωμένη ολότητα; Μοιάζει να απαιτείται γι' αυτό η πιο εντατική διερεύνηση του εν λόγω ατόμου. Πώς μπορεί κανείς να πει ότι οι απόψεις, στάσεις και αξίες που βρίσκονται σε ομάδες ανθρώπων συναρθρώνονται και σχηματίζουν μοτίβα, κάποια από τα οποία είναι πιο κοινά απ' ό,τι άλλα; Δεν διαθέτουμε άλλο ικανοποιητικό τρόπο εργασίας εκτός από το να μετρήσουμε εμπράκτως, σε κλίμακα πληθυσμού, μια ευρεία γκάμα νοητικών περιεχομένων και να εξακριβώσουμε, μέσω καθιερωμένων στατιστικών μεθόδων, ποια από αυτά συνδυάζονται μεταξύ τους.

Σε πολλούς κοινωνικούς ψυχολόγους, η επιστημονική μελέτη της ιδεολογίας, έτσι όπως την ορίσαμε, φαντάζει μάταιη. Το να μετρηθεί με τη δέουσα ακρίβεια μία συγκεκριμένη, ειδική, μεμονωμένη στάση είναι χρονοβόρο και επίμοχθο έρ-

γο τόσο για το υποκείμενο όσο και για τον πειραματιστή. (Συχνά υποστηρίζεται δε ότι αν μια στάση δεν είναι ειδική και μεμονωμένη, ουσιαστικά δεν μπορεί να μετρηθεί καθόλου.) Πώς, λοιπόν, μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα επισκοπήσουμε σε ένα εύλογο χρονικό διάστημα τις πολυάριθμες στάσεις και ιδέες που συναποτελούν μια ιδεολογία; Προφανώς, χρειάζεται κάποιο είδος επιλογής. Ο ερευνητής πρέπει να περιοριστεί σε ό,τι είναι σπουδαιότερο, και κρίσεις περί σπουδαιότητας μπορούν να γίνουν μόνο βάσει θεωρίας.

Οι θεωρίες που καθοδήγησαν την παρούσα έρευνα θα παρουσιαστούν στα κατάλληλα συμφραζόμενα αργότερα. Αν και οι θεωρητικές μέριμνες έπαιξαν ρόλο σε κάθε στάδιο της εργασίας, χρειάστηκε να ξεκινήσουμε με την αντικειμενική μελέτη των πιο παρατηρήσιμων και σχετικά ειδικών απόψεων, στάσεων και αξιών.

Οι απόψεις, στάσεις και αξίες έτσι όπως τις συλλαμβάνουμε εκφράζονται λιγότερο ή περισσότερο απερίφραστα με λόγια. Ψυχολογικά, βρίσκονται «στην επιφάνεια». Πρέπει ωστόσο να αναγνωριστεί πως όταν πρόκειται για ζητήματα τόσο φορτισμένα συναισθηματικά όσο αυτά που αφορούν μειονοτικές ομάδες και τρέχοντα πολιτικά ζητήματα, ο βαθμός ευθύτητας με τον οποίο μιλά ένα άτομο εξαρτάται από τη θέση στην οποία βρίσκεται. Ενδέχεται να υπάρχει ασυμφωνία ανάμεσα σε ό,τι λέει σε μια δεδομένη περίπτωση και ό,τι «σκέφτεται πραγματικά». Ας πούμε πως ό,τι σκέφτεται πραγματικά μπορεί να το εκφράσει σε εμπιστευτικές συζητήσεις με τους οικείους του. Αυτό, αν και παραμένει σχετικά επιφανειακό ψυχολογικά, μπορεί πάντως να παρατηρηθεί άμεσα από τον ψυχολόγο, αν ο τελευταίος χρησιμοποιήσει τις ενδεδειγμένες τεχνικές – όπως προσαθήσαμε να κάνουμε κι εμείς.

Πρέπει ωστόσο να αναγνωριστεί ότι το άτομο μπορεί να έχει «κρυφές» σκέψεις τις οποίες δεν θα αποκαλύψει επ' ουδενί και σε κανέναν, αν είναι στο χέρι του· μπορεί να έχει σκέψεις που δεν τις παραδέχεται ούτε στον εαυτό του, και μπορεί να έχει σκέψεις που δεν τις εκφράζει επειδή είναι τόσο αόριστες και ασχημάτιστες ώστε δεν μπορεί να τις διατυπώσει με λόγια. Έχει μεγάλη σημασία να αποκτήσουμε πρόσβαση σε αυτές τις βαθύτερες τάσεις, διότι ακριβώς εκεί μπορεί να εδράζεται το δυναμικό του ατόμου για δημοκρατική ή αντιδημοκρατική σκέψη και δράση σε κρίσιμες στιγμές.

Το τι λένε και, σε μικρότερο βαθμό, το τι σκέφτονται πραγματικά οι άνθρωποι εξαρτάται εν πολλοίς από την ατμόσφαιρα της κοινής γνώμης στην οποία ζουν· όταν όμως αυτή η ατμόσφαιρα αλλάζει, κάποια άτομα προσαρμόζονται πολύ πιο γρήγορα απ' ό,τι άλλα. Αν υπάρχει σημαντική αύξηση της αντιδημοκρατικής προπαγάνδας, πρέπει να αναμένουμε ότι ορισμένοι θα την αποδέχονται και θα την επαναλαμβάνουν αμέσως, άλλοι όταν τους φαίνεται πως «όλοι αυτά πιστεύουν» και άλλοι πάλι καθόλου. Με άλλα λόγια, τα άτομα διαφέρουν ως προς την *επιδεκτικότητά* τους στην αντιδημοκρατική προπαγάνδα, ως προς την

ετοιμότητά τους να επιδεικνύουν αντιδημοκρατικές τάσεις. Μοιάζει απαραίτητο να μελετήσουμε την ιδεολογία σε αυτό το «επίπεδο ετοιμότητας» προκειμένου να υπολογίσουμε το δυναμικό του φασισμού σε αυτή τη χώρα. Παρατηρητές έχουν επισημάνει ότι το ποσό ρητού αντισημιτισμού στην προχιτλερική Γερμανία ήταν μικρότερο απ' ό,τι εδώ σήμερα· μπορεί να ελπίζει κανείς ότι το δυναμικό είναι μικρότερο εδώ, αυτό όμως μπορεί να εξακριβωθεί μόνο με εντατική έρευνα, με τη λεπτομερή διερεύνηση όσων βρίσκονται στην επιφάνεια και με τη διεξοδική εξιχνίαση όσων κείνται κάτω από αυτή.

Μπορεί να εγερθεί ένα ερώτημα αναφορικά με το πόσο σχετίζεται η ιδεολογία με τη δράση. Αν ένα άτομο κάνει αντιδημοκρατική προπαγάνδα ή επιδίδεται σε απροκάλυπτες επιθέσεις κατά μειονοτικών ομάδων, συνήθως θεωρείται ότι οι απόψεις, στάσεις και αξίες του συνάδουν με αυτή τη δράση· ενίοτε όμως καθυστερεί η σκέψη ότι κάποιο άλλο άτομο που εκφράζει λεκτικά αντιδημοκρατικές απόψεις δεν μετατρέπει, και ίσως δεν πρόκειται να μετατρέψει, τις τελευταίες σε απροκάλυπτη δράση. Γι' άλλη μια φορά, υπάρχει εδώ ένα ζήτημα δυναμικότητας. Η απροκάλυπτη δράση, όπως και η απερίφραστη λεκτική έκφραση, εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό από τη στιγμή –κάτι που περιγράφεται καλύτερα με κοινωνικοοικονομικούς και πολιτικούς όρους–, αλλά τα άτομα διαφέρουν πάρα πολύ ως προς την ετοιμότητά τους να προκαλούνται και να περνούν στην πράξη. Η μελέτη αυτού του δυναμικού είναι κομμάτι της μελέτης της συνολικής ιδεολογίας ενός ατόμου· το να μάθουμε ποια είδη και ποιες εντάσεις πεποιθήσεων, στάσεων και αξιών είναι πιθανό να οδηγήσουν σε δράση, και ποιες δυνάμεις μέσα στο άτομο λειτουργούν ως ανασταλτικοί παράγοντες της δράσης, είναι ζήτημα ύψιστης πρακτικής σπουδαιότητας.

Δεν φαίνεται να επιδέχεται αμφιβολία ότι η ιδεολογία-εν-δυνάμει (η ιδεολογική δεκτικότητα) και η ιδεολογία στα λόγια και στη δράση είναι ουσιαστικά το ίδιο πράγμα. Η περιγραφή της συνολικής ιδεολογίας ενός ατόμου πρέπει να δείχνει όχι μόνο την οργάνωση σε κάθε επίπεδο, αλλά και την οργάνωση μεταξύ των επιπέδων. Ό,τι λέει με συνέπεια το άτομο δημοσίως, ό,τι λέει όταν νιώθει στο απυρόβλητο από επικρίσεις, ό,τι σκέφτεται αλλά δεν λέει καθόλου, ό,τι σκέφτεται αλλά δεν παραδέχεται στον εαυτό του, ό,τι είναι προδιατεθειμένο να σκεφτεί ή να κάνει όταν του απευθύνονται ποικίλα είδη εκκλήσεων – όλα αυτά τα φαινόμενα πρέπει να συλλαμβάνονται ως συστατικά μέρη μίας και της αυτής δομής. Η δομή μπορεί να μην είναι ενοποιημένη, μπορεί να περιέχει αντιφάσεις όσο και συνεκτικά νήματα, αλλά είναι *οργανωμένη* με την έννοια ότι τα συστατικά της μέρη σχετίζονται μεταξύ τους με ψυχολογικά νοηματοδοτημένους τρόπους.

Για να κατανοήσουμε μια τέτοια δομή, χρειαζόμαστε μια θεωρία της συνολικής προσωπικότητας. Σύμφωνα με τη θεωρία που καθοδήγησε την παρούσα έρευνα, η προσωπικότητα είναι μια λίγο πολύ σταθερή οργάνωση δυνάμεων

εντός του ατόμου. Αυτές οι επίμονες δυνάμεις της προσωπικότητας βοηθούν να καθοριστεί η απόκριση σε ποικίλες περιστάσεις, και επομένως σε αυτές μπορεί να αποδοθεί εν πολλοίς η συνοχή της συμπεριφοράς – λεκτικής ή σωματικής. Όμως η συμπεριφορά, οσοδήποτε συνεκτική, δεν είναι το ίδιο πράγμα με την προσωπικότητα· η προσωπικότητα κείται πίσω από τη συμπεριφορά και εντός του ατόμου. Οι δυνάμεις της προσωπικότητας δεν είναι αποκρίσεις, αλλά *ετοιμότητα για απόκριση*· το αν μια ετοιμότητα θα καταλήξει σε ευθεία έκφραση ή όχι δεν εξαρτάται μόνο από τη συγκυρία, αλλά και από το ποιες άλλες ετοιμότητες της αντιτίθενται. Οι ανεσταλμένες δυνάμεις της προσωπικότητας βρίσκονται σε βαθύτερο επίπεδο απ' ό,τι εκείνες που εκφράζονται άμεσα και με συνέπεια σε απροκάλυπτη συμπεριφορά.

Ποιες είναι οι δυνάμεις της προσωπικότητας και ποιες οι διαδικασίες που τις οργανώνουν; Ως θεωρία για τη δομή της προσωπικότητας, βασιστήκαμε περισσότερο στον Φρόιντ, ενώ για μια λίγο πολύ συστηματική διατύπωση των πιο άμεσα παρατηρήσιμων και μετρήσιμων όψεων της προσωπικότητας ακολουθήσαμε κυρίως την ακαδημαϊκή ψυχολογία. Οι δυνάμεις της προσωπικότητας είναι πρωτίστως *ανάγκες* (ορμές, επιθυμίες, συναισθηματικές παρορμήσεις) που ποικίλλουν από το ένα άτομο στο άλλο ως προς την ποιότητα, την ένταση, τον τρόπο ικανοποίησης και τα αντικείμενα στα οποία προσδένονται, ενώ αλληλεπιδρούν με άλλες ανάγκες αρμονικά ή συγκρουσιακά. Υπάρχουν πρωταρχικές συναισθηματικές ανάγκες, υπάρχουν ανάγκες αποφυγής της τιμωρίας και διατήρησης της καλής θέλησης της κοινωνικής ομάδας, υπάρχουν ανάγκες διατήρησης της αρμονίας και της ενοποίησης εντός του εαυτού.

Εφόσον γίνει αποδεκτό ότι οι απόψεις, στάσεις και αξίες βασίζονται σε ανθρώπινες ανάγκες, και εφόσον η προσωπικότητα είναι ουσιαστικά μια οργάνωση αναγκών, η προσωπικότητα μπορεί τότε να θεωρηθεί *ορίζουσα* των ιδεολογικών προτιμήσεων. Η προσωπικότητα ωστόσο δεν πρέπει να υποστασιοποιείται ως έσχατη ορίζουσα. Όχι μόνο δεν είναι κάτι δεδομένο εξαρχής, που παραμένει πάγιο και δρα επί του περιβάλλοντος κόσμου, αλλά εξελίσσεται υπό την πίεση του κοινωνικού περιβάλλοντος και δεν μπορεί ποτέ να απομονωθεί από την κοινωνική ολότητα μέσα στην οποία λαμβάνει χώρα. Σύμφωνα με την παρούσα θεωρία, οι επιπτώσεις περιβαλλοντικών δυνάμεων στη διάπλαση της προσωπικότητας είναι εν γένει βαθύτερες όσο νωρίτερα ασκούνται στη βιογραφία του ατόμου. Οι μείζονες επιδράσεις στην ανάπτυξη της προσωπικότητας συμβαίνουν κατά την εκπαίδευση του παιδιού έτσι όπως διεξάγεται σε ένα πλαίσιο οικογενειακής ζωής. Ό,τι συμβαίνει εδώ επηρεάζεται βαθιά από οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Δεν είναι μόνο ότι κάθε οικογένεια, προσπαθώντας να αναθρέψει τα παιδιά της, λειτουργεί σύμφωνα με τους τρόπους των κοινωνικών, εθνοτικών και θρησκευτικών ομάδων στις οποίες ανήκει· ακόμα και οι γυμνοί οικονομικοί παράγοντες επηρεάζουν άμεσα τη συμπεριφορά των γονιών προς το παιδί. Αυτό

σημαίνει ότι οι ευρείες αλλαγές στις κοινωνικές συνθήκες και στους κοινωνικούς θεσμούς επηρεάζουν άμεσα τα είδη προσωπικότητας που αναπτύσσονται μέσα σε μια κοινωνία.

Η παρούσα έρευνα επιδιώκει να ανακαλύψει συσχετίσεις ανάμεσα στην ιδεολογία και τους κοινωνιολογικούς παράγοντες που λειτουργούν στο παρελθόν του ατόμου – είτε αυτοί εξακολουθούν να λειτουργούν στο παρόν του είτε όχι. Προσπαθώντας να εξηγήσει αυτές τις συσχετίσεις, παρεμβάλλει τις σχέσεις μεταξύ προσωπικότητας και ιδεολογίας, με γενική προσέγγιση τη θεώρηση της προσωπικότητας ως εμπρόθετης δράσης μέσω της οποίας διαμεσολαβούνται οι κοινωνιολογικές επιδράσεις στην ιδεολογία. Αν γίνει εφικτό να αποσαφηνιστεί ο ρόλος της προσωπικότητας, θα γίνει επίσης εφικτό να κατανοηθεί ποιοι κοινωνιολογικοί παράγοντες είναι οι κρισιμότεροι και με ποιους τρόπους επιτυγχάνουν τα αποτελέσματά τους.

Μολονότι η προσωπικότητα είναι προϊόν του παρελθόντος κοινωνικού περιβάλλοντος, άπαξ και αναπτυχθεί δεν είναι απλό αντικείμενο του παρόντος περιβάλλοντος. Ό,τι αναπτύχθηκε είναι μια *δομή* εντός του ατόμου, κάτι ικανό για αυτόβουλη δράση επί του κοινωνικού περιβάλλοντος και για επιλογή αναφορικά με ποικίλα επενεργούντα ερεθίσματα, κάτι που, αν και πάντα τροποποιήσιμο, είναι συχνά πολύ ανθεκτικό στη θεμελιώδη αλλαγή. Η σύλληψη αυτή είναι αναγκαία προκειμένου να εξηγηθεί η εμφάνιση της ίδιας συμπεριφοράς σε πολύ διαφορετικές περιστάσεις, προκειμένου να εξηγηθεί η επιμονή ιδεολογικών τάσεων απέναντι σε αντιφατικά γεγονότα και ριζικά αλλαγμένες κοινωνικές συνθήκες, προκειμένου να εξηγηθεί γιατί άνθρωποι που βρίσκονται στην ίδια κοινωνιολογική κατάσταση έχουν διαφορετικές ή ακόμα και αντικρουόμενες απόψεις σε κοινωνικά ζητήματα, και γιατί άνθρωποι των οποίων η συμπεριφορά έχει αλλάξει μέσω ψυχολογικής χειραγώγησης επιστρέφουν στις παλιές τους συνήθειες μόλις εκλείψουν οι παράγοντες της χειραγώγησης.

Η σύλληψη της δομής της προσωπικότητας είναι το καλύτερο εχέγγυο ενάντια στη ροπή να αποδίδονται επίμονες τάσεις του ατόμου σε κάτι «έμφυτο» ή «βασικό» ή «φυλετικό» εντός του. Ο ναζιστικός ισχυρισμός ότι τα φυσικά, βιολογικά γνωρίσματα καθορίζουν τη συνολική ύπαρξη ενός προσώπου δεν θα είχε αποβεί τόσο επιτυχημένο πολιτικό τέχνασμα αν δεν μπορούσαν να υποδειχθούν πολυάριθμες περιπτώσεις σχετικής παγιότητας στην ανθρώπινη συμπεριφορά και να αμφισβητηθούν όσοι διανοούνταν να τις εξηγήσουν σε βάση άλλη πλην της βιολογικής. Χωρίς τη σύλληψη της δομής της προσωπικότητας, οι συγγραφείς των οποίων η προσέγγιση ερείδεται στην παραδοχή της απεριόριστης ανθρώπινης ελαστικότητας και προσαρμοστικότητας στις κοινωνικές περιστάσεις της στιγμής δεν έχουν βοηθήσει την κατάσταση, αποδίδοντας επίμονες τάσεις τις οποίες δεν μπορούν να εγκρίνουν σε «σύγχυση», σε «ψύχωση» ή σε κάποιο κακό, όποια επωνυμία κι αν του δίνουν. Υπάρχει βεβαίως μια βάση στο να περιγράφονται ως

«παθολογικά» όσα μοτίβα συμπεριφοράς δεν συμμορφώνονται με τις πιο κοινές, και φαινομενικά πιο θεμιτές, αποκρίσεις σε στιγμιαία ερεθίσματα. Έτσι όμως ο όρος παθολογικό χρησιμοποιείται με την πολύ στενή έννοια της απόκλισης από τον μέσο όρο που βρίσκεται σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα και, ακόμα χειρότερα, υποδηλώνεται ότι τα πάντα μέσα στη δομή της προσωπικότητας πρέπει να τοποθετούνται κάτω από αυτή την ετικέτα. Στην πραγματικότητα, η προσωπικότητα περιλαμβάνει μεταβλητές που υπάρχουν ευρέως στον πληθυσμό και έχουν θεμιτές σχέσεις μεταξύ τους. Τα μοτίβα προσωπικότητας που απορρίπτονταν ως «παθολογικά» επειδή δεν συμμορφώνονταν με τις πιο κοινές έκδηλες τάσεις ή με τα κυρίαρχα ιδεώδη σε μια κοινωνία αποδείχθηκαν, μετά από προσεκτικότερη εξέταση, απλές μεγαλοποιήσεις τάσεων σχεδόν καθολικών κάτω από την επιφάνεια αυτής της κοινωνίας. Ότι είναι «παθολογικό» σήμερα μπορεί, με την αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών, να γίνει η κυρίαρχη τάση αύριο.

Μοιάζει πρόδηλο ότι μια επαρκής προσέγγιση στα προβλήματα που μας τίθενται πρέπει να λάβει υπόψη της τόσο την παγιότητα όσο και την ελαστικότητα – θεωρώντας τες όχι ως αμοιβαίως αποκλειόμενες κατηγορίες, αλλά ως άκρα ενός συνεχούς, κατά μήκος του οποίου μπορούν να τοποθετηθούν τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά, αποτελώντας μια βάση για την κατανόηση των συνθηκών που ευνοούν το ένα ή το άλλο άκρο. Η προσωπικότητα είναι μια έννοια που δηλώνει σχετική σταθερότητα. Ας τονίσουμε όμως ξανά ότι η προσωπικότητα είναι κατά κύριο λόγο ένα δυναμικό, μια ετοιμότητα για συμπεριφορά, όχι η ίδια η συμπεριφορά: αν και συνίσταται σε προδιαθέσεις να συμπεριφερθεί κανείς με ορισμένους τρόπους, η συμπεριφορά που όντως συμβαίνει τελικά εξαρτάται πάντα από τις αντικειμενικές συνθήκες. Καθ' όσον μας απασχολούν οι αντιδημοκρατικές τάσεις, η οροθέτηση των συνθηκών ατομικής έκφρασης απαιτεί μια κατανόηση της συνολικής οργάνωσης της κοινωνίας.

Είπαμε ότι η δομή της προσωπικότητας μπορεί να είναι τέτοια που να κάνει το άτομο επιδεκτικό στην αντιδημοκρατική προπαγάνδα. Μπορούμε τώρα να ρωτήσουμε: ποιες είναι οι συνθήκες στις οποίες μια τέτοια προπαγάνδα αυξάνεται σε ένταση και όγκο, καταλήγοντας να δεσπόζει στον Τύπο και στο ραδιόφωνο μέχρι σημείου να αποκλείει αντίθετα ιδεολογικά ερεθίσματα και ό,τι ήταν μέχρι πρότινος δυναμικό να γίνεται ενεργά έκδηλο; Η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί όχι σε κάποια μεμονωμένη προσωπικότητα ή σε παράγοντες προσωπικότητας που βρίσκονται στη μάζα του λαού, αλλά σε διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στην ίδια την κοινωνία. Μοιάζει αντιληπτό σήμερα πως αν η αντιδημοκρατική προπαγάνδα μέλλει να γίνει κυρίαρχη δύναμη σε αυτή τη χώρα ή όχι εξαρτάται πρωτίστως από την κατάσταση των ισχυρότερων οικονομικών συμφερόντων, από το αν αυτά, συνειδητά ή όχι, θα χρησιμοποιήσουν αυτό το εργαλείο για να διατηρήσουν την κυρίαρχη θέση τους. Για το ζήτημα αυτό, η μεγάλη πλειοψηφία του λαού δεν θα είχε γνώμη να εκφέρει.

Η παρούσα έρευνα, ούσα περιορισμένη στις μέχρι πρότινος ευρέως παραγνωρισμένες ψυχολογικές όψεις του φασισμού, δεν ασχολείται με την παραγωγή της προπαγάνδας. Εστιάζει μάλλον στον καταναλωτή, στο άτομο για το οποίο έχει σχεδιαστεί η προπαγάνδα. Έτσι, προσπαθεί να λάβει υπόψη της όχι μόνο την ψυχολογική δομή του ατόμου αλλά τη συνολική αντικειμενική κατάσταση στην οποία ζει. Υποθέτει ότι οι άνθρωποι εν γένει τείνουν να αποδέχονται πολιτικά και κοινωνικά προγράμματα τα οποία πιστεύουν ότι θα εξυπηρετήσουν τα οικονομικά τους συμφέροντα. Το ποια είναι τα συμφέροντα αυτά εξαρτάται σε κάθε περίπτωση από τη θέση του ατόμου στην κοινωνία έτσι όπως ορίζεται από οικονομικής και κοινωνιολογικής άποψης. Σημαντικό κομμάτι της παρούσας έρευνας, επομένως, ήταν η προσπάθεια να ανακαλύψει ποια μοτίβα κοινωνικοπολιτικών παραγόντων συνδέονται με τη δεκτικότητα, όπως και με την αντίσταση, στην αντιδημοκρατική προπαγάνδα.

Την ίδια στιγμή, ωστόσο, θεωρήσαμε ότι τα οικονομικά κίνητρα του ατόμου ίσως να μην παίζουν τον κυρίαρχο και κομβικό ρόλο που συχνά τους αποδίδεται. Αν η οικονομική ιδιοτέλεια ήταν η μόνη ορίζουσα των απόψεων, θα περιμέναμε άνθρωποι με την ίδια κοινωνικοοικονομική θέση να έχουν πολύ παρόμοιες απόψεις, και οι απόψεις να διαφέρουν σημαντικά από τη μια κοινωνικοοικονομική ομάδα στην άλλη. Η έρευνα δεν επιβεβαίωσε αυτές τις προσδοκίες. Υπάρχει μόνο γενικότατη ομοιότητα στις απόψεις ανθρώπων με την ίδια κοινωνικοοικονομική θέση, οι δε εξαιρέσεις είναι τρανταχτές. Από την άλλη, οι διαφορές από τη μια κοινωνικοοικονομική ομάδα στην άλλη σπανίως είναι απλές ή ξεκάθαρες. Για να εξηγήσουμε γιατί άνθρωποι με την ίδια κοινωνικοοικονομική θέση έχουν τόσο συχνά διαφορετικές ιδεολογίες, ενώ άνθρωποι με διαφορετική θέση συχνά έχουν πολύ παρόμοιες ιδεολογίες, πρέπει να λάβουμε υπόψη ανάγκες άλλες από τις καθαρά οικονομικές.

Ακόμα περισσότερο, γίνεται ολοένα σαφέστερο ότι οι άνθρωποι πολύ συχνά δεν συμπεριφέρονται με τρόπο που προωθεί τα υλικά τους συμφέροντα, ακόμα κι όταν τους είναι πρόδηλο ποια είναι αυτά τα συμφέροντα. Η αντίσταση των «λευκών κολάρων» στη συνδικαλιστική οργάνωση δεν οφείλεται σε μια πίστη ότι το συνδικάτο δεν πρόκειται να τους βοηθήσει οικονομικά· η τάση του μικρού επιχειρηματία να συντάσσεται με τις μεγάλες επιχειρήσεις στα περισσότερα οικονομικά και πολιτικά θέματα δεν μπορεί να οφείλεται αποκλειστικά σε μια πίστη ότι έτσι θα εξασφαλίσει την οικονομική του ανεξαρτησία. Σε περιπτώσεις όπως αυτές, το άτομο μοιάζει όχι μόνο να μη λαμβάνει υπόψη τα υλικά του συμφέροντα, αλλά ακόμα και να τους πηγαίνει κόντρα. Είναι λες και σκέφτεται με όρους μιας ευρύτερης ταύτισης με την ομάδα, λες και η οπτική του καθορίζεται περισσότερο από την ανάγκη του να υποστηρίξει αυτή την ομάδα και να καταστείλει τις ανταγωνιστικές παρά από τον ορθολογικό υπολογισμό των δικών του συμφερόντων. Μάλιστα, πιστεύεται σήμερα, με μια αίσθηση ανακούφισης, ότι μια σύ-

γκρουση ομάδων είναι απλώς σύγκρουση οικονομικών συμφερόντων –ότι η κάθε πλευρά επιδιώκει απλώς να «τη φέρει» στην άλλη– και όχι μια διαπάλη στην οποία έχουν αποδεσμευτεί βαθύτερες συναισθηματικές ορμές. Όταν πρόκειται για τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι αξιολογούν τον κοινωνικό κόσμο, οι ανορθολογικές τάσεις ξεχωρίζουν κατάφωρα. Μπορεί κανείς να φανταστεί έναν επαγγελματία που είναι αντίθετος στη μετανάστευση Εβραίων προσφύγων επειδή θεωρεί ότι έτσι θα αυξηθεί ο ανταγωνισμός που έχει να αντιμετωπίσει και θα μειωθεί το εισόδημά του. Όσο αντιδημοκρατικό κι αν είναι αυτό, είναι τουλάχιστον ορθολογικό με μια στενή έννοια. Αλλά το να προχωρήσει παρακάτω ο άνθρωπος αυτός, όπως κάνουν οι περισσότεροι που τάσσονται ενάντια στους Εβραίους για επαγγελματικούς λόγους, και να αποδεχτεί μια ευρεία γκάμα απόψεων σχετικά με τους Εβραίους γενικά, πολλές από τις οποίες αντιφατικές, και να αποδώσει σε αυτούς διάφορα δεινά του κόσμου, είναι απολύτως παράλογο. Και εξίσου παράλογο είναι να εγκωμιάζει όλους τους Εβραίους σύμφωνα με ένα «καλό» στερεότυπο γι' αυτούς. Η εχθρότητα ενάντια σε ομάδες που βασίζεται στην πραγματική ματαίωση και η οποία προκαλείται από μέλη αυτής της ομάδας αναμφίβολα υπάρχει, αλλά τέτοιες εμπειρίες ματαίωσης ελάχιστα μπορούν να εξηγήσουν το γεγονός ότι η προκατάληψη έχει την τάση να γενικεύεται. Στοιχεία από την παρούσα μελέτη επιβεβαιώνουν ό,τι έχει υποδειχθεί συχνά: πως κάποιος που εχθρεύεται μια μειονοτική ομάδα είναι πολύ πιθανό να εχθρεύεται και μια ευρεία γκάμα άλλων τέτοιων ομάδων. Δεν νοείται ορθολογική βάση για μια τέτοια γενίκευση· και το πιο εντυπωσιακό είναι ότι η προκατάληψη ενάντια σε μια συγκεκριμένη ομάδα ή η εντελώς άκριτη θετική στάση απέναντί της συχνά υφίσταται χωρίς καμία απολύτως εμπειρία με μέλη αυτής της ομάδας. Η αντικειμενική κατάσταση του ατόμου μοιάζει απίθανη πηγή μιας τέτοιας ανορθολογικότητας· θα έπρεπε μάλλον να αναζητήσουμε την πηγή αυτή εκεί όπου η ψυχολογία έχει ήδη βρει τις ρίζες των ονείρων, των φαντασιώσεων και των παρερμηνειών για τον κόσμο – δηλαδή στις βαθύτερες ανάγκες της προσωπικότητας.

Μια άλλη όψη της κατάστασης του ατόμου η οποία πρέπει να αναμένουμε ότι θα επηρεάζει την ιδεολογική του δεκτικότητα είναι η ένταξή του σε κοινωνικές ομάδες – επαγγελματικές, αδελφότητες, θρησκευτικές και άλλες παρόμοιες. Για ιστορικούς και κοινωνιολογικούς λόγους, τέτοιες ομάδες εννοούν και προάγουν, επίσημα ή ανεπίσημα, διαφορετικά μοτίβα ιδεών. Είναι εύλογη η υπόθεση ότι τα άτομα, από τις ανάγκες τους να συμμορφώνονται, να ανήκουν και να πιστεύουν μέσα από στάσεις όπως η μίμηση και ο εγκλιματισμός, συχνά υιοθετούν λίγο πολύ τις ετοιμοπαράδοτες απόψεις, στάσεις και αξίες που χαρακτηρίζουν τις ομάδες στις οποίες έχουν ενταχθεί. Καθ' όσον οι ιδέες που δεσπόζουν σε τέτοιες ομάδες είναι ρητά ή υπόρρητα αντιδημοκρατικές, το κάθε μεμονωμένο μέλος της ομάδας μπορεί εύλογα να θεωρηθεί δεκτικό σε προπαγάνδα που

έχει την ίδια γενική κατεύθυνση. Γι' αυτό και η παρούσα έρευνα μελετά διάφορες εντάξεις σε ομάδες επιδιώκοντας να διαπιστώσει ποιες γενικές τάσεις σκέψης –και πόση μεταβλητότητα– υπάρχουν εκεί.

Αναγνωρίζουμε ωστόσο ότι η συσχέτιση ανάμεσα στην ένταξη σε μια ομάδα και την ιδεολογία μπορεί να οφείλεται σε διαφορετικά είδη καθορισμών για διαφορετικά άτομα. Σε κάποιες περιπτώσεις, μπορεί το άτομο απλώς να επαναλαμβάνει απόψεις που θεωρούνται δεδομένες στο κοινωνικό του περιβάλλον και τις οποίες δεν έχει λόγους να αμφισβητήσει· σε άλλες περιπτώσεις, μπορεί το άτομο να έχει επιλέξει να ενταχθεί σε μια συγκεκριμένη ομάδα επειδή αυτή υποστήριζε ιδεώδη τα οποία και το ίδιο έβλεπε ήδη με συμπάθεια. Στη σύγχρονη κοινωνία, παρά τον εκπληκτικό βαθμό κοινότητας στη βασική κουλτούρα, είναι σπάνιο να υπάγεται ένα άτομο σε μόνο ένα μοτίβο ιδεών, μετά την ηλικία που οι ιδέες αρχίζουν να σημαίνουν κάτι γι' αυτό. Συνήθως γίνεται μια επιλογή, ανάλογα, μπορούμε να υποθέσουμε, με τις ανάγκες της προσωπικότητάς του. Ακόμα και όταν τα άτομα εκτίθενται, κατά τα χρόνια της διαμόρφωσής τους, σχεδόν αποκλειστικά σε ένα μόνο πυκνό μοτίβο πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και θρησκευτικών ιδεών, διαπιστώνουμε ότι κάποια συμμορφώνονται ενώ άλλα ξεγείρονται, και μοιάζει ενδεδαιγμένο να διερευνήσουμε μήπως τη διαφορά την κάνουν παράγοντες προσωπικότητας. Η ορθότερη προσέγγιση φαίνεται πως είναι να θεωρούμε ότι στον καθορισμό της ιδεολογίας, όπως στον καθορισμό κάθε συμπεριφοράς, υπάρχει ένας παράγοντας κατάστασης και ένας παράγοντας προσωπικότητας, και ότι το προσεκτικό ζύγισμα του ρόλου καθενός οδηγεί στην ακριβέστερη πρόβλεψη.

Οι παράγοντες κατάστασης, κυρίως οι οικονομικές συνθήκες και η ένταξη σε κοινωνικές ομάδες, έχουν μελετηθεί εν εκτάσει σε πρόσφατες έρευνες περί απόψεων και στάσεων, ενώ οι πιο εσωτερικοί, πιο ατομικιστικοί παράγοντες δεν έχουν λάβει την προσοχή που τους αξίζει. Πέραν αυτού, υπάρχει κι ένας άλλος λόγος για τον οποίο η παρούσα μελέτη δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην προσωπικότητα. Ο φασισμός, προκειμένου να είναι επιτυχημένος ως πολιτικό κίνημα, πρέπει να έχει μαζική βάση. Πρέπει να διασφαλίζει όχι μόνο την τρομαγμένη υποταγή αλλά και την ενεργό συνεργασία της μεγάλης πλειονότητας του λαού. Καθώς από τη φύση του ευνοεί τους λίγους σε βάρος των πολλών, δεν είναι δυνατόν να αποδείξει ότι θα βελτιώσει τόσο πολύ την κατάσταση των περισσότερων ώστε να εξυπηρετούνται τα πραγματικά τους συμφέροντα. Πρέπει επομένως να κάνει έκκληση όχι τόσο στην ορθολογική ιδιοτέλεια, όσο κυρίως σε συναισθηματικές ανάγκες –συχνά στους πιο πρωτόγονους και ανορθολογικούς πόθους και φόβους. Αν υποστηρίζεται ότι η φασιστική προπαγάνδα ξεγελά τους ανθρώπους κάνοντάς τους να πιστεύουν ότι θα βελτιωθεί η κατάστασή τους, ανακύπτει το ερώτημα: γιατί κι αυτοί ξεγελιούνται τόσο εύκολα; Εξαιτίας, μπορεί να υποθέσει κανείς, της δομής της προσωπικότητάς τους· εξαιτίας παλαιό-

θεν παγιωμένων μοτίβων ελπίδων και προσδοκιών, φόβων και ανησυχιών που τους προδιαθέτουν σε ορισμένες πίστεις και τους κάνουν να αντιστέκονται σε άλλες. Η δουλειά της φασιστικής προπαγάνδας, με άλλα λόγια, γίνεται ευκολότερη όταν υπάρχουν ήδη αντιδημοκρατικά δυναμικά στη μεγάλη μάζα του λαού. Μπορούμε να δεχτούμε ότι στη Γερμανία οι οικονομικές συγκρούσεις και εκτοπίσεις εντός της κοινωνίας ήταν τόσο μεγάλες ώστε γι' αυτόν και μόνο τον λόγο ο θρίαμβος του φασισμού ήταν αναπόφευκτος αργά ή γρήγορα· όμως οι ναζιστές ηγέτες δρούσαν σαν να μην το πίστευαν αυτό. Απεναντίας, δρούσαν σαν να ήταν αναγκαίο να λαμβάνουν ανά πάσα στιγμή υπόψη την ψυχολογία του λαού – να ενεργοποιούν κάθε ψιχίο του αντιδημοκρατικού του δυναμικού, να συμβιβάζονται μαζί του, να καταστέλλουν και την παραμικρή σπίθα εξέγερσης. Μοιάζει προφανές ότι κάθε απόπειρα να εκτιμηθούν οι πιθανότητες θριάμβου του φασισμού στην Αμερική πρέπει να λάβει υπόψη της το δυναμικό που ενυπάρχει στον χαρακτήρα του λαού. Εδώ έγκεινται όχι μόνο η επιδεκτικότητα στην αντιδημοκρατική προπαγάνδα, αλλά και οι πιο αξιόπιστες πηγές της αντίστασης σε αυτή.

Οι συγγραφείς του ανά χειράς τόμου πιστεύουν ότι εναπόκειται στον λαό να αποφασίσει αν η χώρα αυτή θα γίνει φασιστική ή όχι. Πεποίθησή τους είναι ότι η γνώση για τη φύση και την έκταση των αντιδημοκρατικών δυναμικών θα υποδείξει προγράμματα για δημοκρατική δράση. Τα προγράμματα αυτά δεν πρέπει να περιορίζονται σε μέσα χειραγώγησης του λαού έτσι ώστε αυτός να συμπεριφέρεται πιο δημοκρατικά, αλλά πρέπει να είναι αφιερωμένα στην ενίσχυση της αυτεπίγνωσης και της αποφασιστικότητας που καθιστούν αδύνατο κάθε είδος χειραγώγησης. Υπάρχει μία εξήγηση για τη φύση της ιδεολογίας ενός ατόμου που δεν έχει εξεταστεί μέχρι εδώ: ότι είναι η κοσμοθεωρία που οργανώνει ένας λογικός άνθρωπος, με κάποια κατανόηση του ρόλου παραγόντων σαν αυτούς που συζητήθηκαν παραπάνω και με πλήρη πρόσβαση στα απαραίτητα δεδομένα. Η σύλληψη αυτή, αν και αφέθηκε για το τέλος, έχει κρίσιμη σημασία για μια ορθή προσέγγιση της ιδεολογίας. Χωρίς αυτή, θα έπρεπε να συμμεριστούμε την ολέθρια άποψη, που έχει κερδίσει μια αποδοχή στον σύγχρονο κόσμο, ότι αφού όλες οι ιδεολογίες, όλες οι φιλοσοφίες πηγάζουν από μη ορθολογικές πηγές, δεν υπάρχει βάση για να πούμε ότι η μια αξίζει περισσότερο από την άλλη.

Όμως το ορθολογικό σύστημα ενός αντικειμενικού και στοχαστικού ανθρώπου δεν είναι κάτι ξεχωριστό από την προσωπικότητα. Ένα τέτοιο σύστημα έχει κι αυτό τα κίνητρά του. Αυτό που το διακρίνει στις πηγές του είναι κυρίως το είδος της οργάνωσης της προσωπικότητας από το οποίο απορρέει. Μπορεί να ειπωθεί ότι μια ώριμη προσωπικότητα (αν μπορούμε προς στιγμή να χρησιμοποιήσουμε αυτό το επίθετο χωρίς να το ορίσουμε) θα φτάσει πιο κοντά στην επίτευξη ενός ορθολογικού συστήματος σκέψης απ' ό,τι μια ανώριμη· μια προσωπικότητα όμως δεν είναι λιγότερο δυναμική και λιγότερο οργανωμένη επειδή είναι

ώριμη, και το καθήκον της περιγραφής της δομής αυτής της προσωπικότητας δεν διαφέρει κατά τη φύση του από το καθήκον της περιγραφής οποιασδήποτε άλλης προσωπικότητας. Σύμφωνα με τη θεωρία, οι μεταβλητές της προσωπικότητας που έχουν μεγαλύτερη σχέση με τον καθορισμό της αντικειμενικότητας και της ορθολογικότητας μιας ιδεολογίας είναι αυτές που ανήκουν στο εγώ, σε εκείνο το κομμάτι της προσωπικότητας που εκτιμά την πραγματικότητα, ενοποιεί τα άλλα κομμάτια και λειτουργεί με τη μεγαλύτερη συνειδητή επίγνωση.

Το εγώ είναι αυτό που αποκτά επίγνωση και αναλαμβάνει την ευθύνη για τις μη ορθολογικές δυνάμεις που δρουν στο εσωτερικό της προσωπικότητας. Αυτή είναι η βάση της πίστης μας ότι μαθαίνοντας ποιες είναι οι ψυχολογικές ορίζουσες της ιδεολογίας, οι άνθρωποι μπορούν να γίνουν πιο ορθολογικοί. Δεν φαναζόμαστε φυσικά ότι έτσι θα εξαλειφθούν οι διαφορές απόψεων. Ο κόσμος είναι αρκετά περίπλοκος και δυσερμήνευτος, οι άνθρωποι έχουν αρκετά πραγματικά συμφέροντα που συγκρούονται με τα πραγματικά συμφέροντα άλλων ανθρώπων, και υπάρχουν στην προσωπικότητα αρκετές διαφορές αποδεκτές από το εγώ για να εξασφαλιστεί ότι οι πολιτικές, οικονομικές και θρησκευτικές έριδες δεν πρόκειται να πάψουν ποτέ. Η γνώση των ψυχολογικών οριζουσών της ιδεολογίας δεν μπορεί να μας πει ποια είναι η πιο αληθής ιδεολογία· μπορεί μόνο να αφαιρέσει κάποια από τα εμπόδια στον δρόμο προς αυτή.

B. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

1. Γενικά χαρακτηριστικά της μεθόδου

Η αντιμετώπιση των προβλημάτων που αναλύσαμε παραπάνω χρειάστηκε μεθόδους για την περιγραφή και τη μέτρηση των ιδεολογικών τάσεων, και μεθόδους για την παρουσίαση της προσωπικότητας, της τρέχουσας κατάστασης και του κοινωνικού υπόβαθρου. Μια ιδιαίτερη μεθοδολογική πρόκληση έθεσε η σύλληψη *επιπέδων* εντός του ατόμου· αυτό έκανε αναγκαία την επινόηση μεθόδων για την καταγραφή απόψεων, στάσεων και αξιών που βρίσκονταν στην επιφάνεια, για την αποκάλυψη ιδεολογικών τάσεων λίγο-πολύ ανεσταλμένων, που έφταναν στην επιφάνεια μόνο με έμμεσες εκδηλώσεις, και για την ανάδειξη δυνάμεων της προσωπικότητας που βρίσκονταν στο ασυνείδητο του υποκειμένου. Και καθώς μείζον μέλημά μας ήταν τα μοτίβα δυναμικά σχετιζόμενων παραγόντων –κάτι που απαιτεί μελέτη του συνολικού ατόμου–, θεωρήσαμε ότι η ενδεδειγμένη προσέγγιση ήταν μέσω εντατικών κλινικών μελετών. Η σημασία και η πρακτική σπουδαιότητα τέτοιων μελετών δεν μπορούσε να φανεί, ωστόσο,

μέχρι να μάθουμε κατά πόσο μάς ήταν εφικτό να αντλήσουμε γενικεύσιμα συμπεράσματα από αυτές. Έτσι, χρειάστηκε να κάνουμε μελέτες τόσο σε επίπεδο ομάδων όσο και ατόμων, και να βρούμε τρόπους και μέσα ενοποίησης των δύο.

Τα άτομα μελετήθηκαν με συνεντεύξεις και ειδικές κλινικές τεχνικές για την ανάδειξη βαθύτερων επιθυμιών, φόβων και αμυνών· οι ομάδες μελετήθηκαν με ερωτηματολόγια. Δεν προσδοκούσαμε οι κλινικές μελέτες να είναι τόσο πλήρεις ή βαθιές όσο κάποιες που έχουν ήδη διεξαχθεί, κυρίως από ψυχαναλυτές, ούτε τα ερωτηματολόγια να είναι πιο ακριβή από όσα χρησιμοποιούν σήμερα οι κοινωνικοί ψυχολόγοι. Ελπίζαμε ωστόσο –και ήταν μάλιστα αναγκαίο για τον σκοπό μας– το κλινικό υλικό να μπορέσει να εννοιοποιηθεί έτσι ώστε να επιτρέψει την ποσοτικοποίησή του και τη μεταφορά του σε μελέτες ομάδων, και τα ερωτηματολόγια να μπορέσουν να θίξουν τομείς απαντήσεων που συνήθως αφήνονται στην κλινική μελέτη. Με άλλα λόγια, έγινε προσπάθεια να θέσουμε μεθόδους της παραδοσιακής κλινικής ψυχολογίας στην υπηρεσία θεωριών και εννοιών από τη νεότερη δυναμική θεωρία της προσωπικότητας, και έτσι να κάνουμε τα φαινόμενα της «ψυχολογίας του βάθους» πιο επιδεκτικά μαζικής-στατιστικής διαχείρισης, και ταυτόχρονα τις ποσοτικές έρευνες στάσεων και απόψεων πιο νοηματοδοτημένες ψυχολογικά.

Στην προσπάθειά μας να συνδυάσουμε τις κλινικές μελέτες με τις μελέτες ομάδων, αμφότερες διεξάχθηκαν σε στενή σύνδεση μεταξύ τους. Όταν επίκεντρο της προσοχής ήταν το άτομο, στόχος ήταν να περιγράψουμε λεπτομερώς το μοτίβο των απόψεων, στάσεων και αξιών του, να κατανοήσουμε τους δυναμικούς παράγοντες πίσω από αυτό, και στη βάση αυτή να σχεδιάσουμε καίριες ερωτήσεις προς χρήση στις ομάδες υποκειμένων. Όταν επίκεντρο της προσοχής ήταν η ομάδα, στόχος ήταν να ανακαλύψουμε ποιες απόψεις, στάσεις και αξίες συνδυάζονταν συνήθως και ποια μοτίβα παραγόντων στις βιογραφίες και στην τρέχουσα κατάσταση των υποκειμένων συνδέονταν συνήθως με κάθε ιδεολογικό αστερισμό. Αυτό μας έδωσε μια βάση για να επιλέξουμε τα άτομα για πιο εντατική μελέτη: δώσαμε προσοχή πρωτίστως σε εκείνα τα άτομα που εξέφραζαν παραδειγματικά τα κοινά μοτίβα και στα οποία μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι αλληλένδετοι παράγοντες σχετίζονταν δυναμικά μεταξύ τους.

Για να μελετήσουμε δυναμικά αντιδημοκρατικά άτομα, το πρώτο που έπρεπε να κάνουμε ήταν να τα εντοπίσουμε. Έγινε λοιπόν η αρχή με την κατάρτιση ενός ερωτηματολογίου το οποίο κλήθηκαν να συμπληρώσουν ανώνυμα πολλοί ερωτώμενοι. Το ερωτηματολόγιο αυτό περιείχε, εκτός από πολλές ερωτήσεις για τη ζωή του υποκειμένου στο παρελθόν και στο παρόν, διάφορες αντιδημοκρατικές δηλώσεις με τις οποίες καλούνταν να απαντήσουν αν συμφωνούν ή διαφωνούν τα υποκείμενα. Κάποια άτομα που εμφάνιζαν μεγαλύτερο ποσοστό συμφωνίας με αυτές τις δηλώσεις –και, για λόγους αντίστιξης, κάποια που εμφάνιζαν μεγαλύτερη διαφωνία ή, σε κάποιες περιπτώσεις, που ήταν τα πιο ουδέτερα– μελετήθηκαν

κατόπιν μέσω συνεντεύξεων και άλλων κλινικών τεχνικών. Στη βάση αυτών των ατομικών μελετών, το ερωτηματολόγιο αναθεωρήθηκε και η όλη διαδικασία επαναλήφθηκε από την αρχή.

Η συνέντευξη χρησιμοποιήθηκε εν μέρει ως έλεγχος για την *εγκυρότητα* του ερωτηματολογίου, παρείχε δηλαδή μια βάση για να κρίνουμε αν οι άνθρωποι που σημείωναν τις υψηλότερες αντιδημοκρατικές βαθμολογίες στο ερωτηματολόγιο ήταν συνήθως και εκείνοι που, σε μια εμπιστευτική σχέση με ένα άλλο άτομο, εξέφραζαν αντιδημοκρατικά συναισθήματα με τη μεγαλύτερη ένταση. Το πιο σημαντικό, ωστόσο, ήταν ότι οι κλινικές μελέτες μάς έδωσαν πρόσβαση στους βαθύτερους παράγοντες προσωπικότητας πίσω από την αντιδημοκρατική ιδεολογία και υπέδειξαν τα μέσα για τη διερεύνησή τους σε μαζική κλίμακα. Καθώς αυξανόταν η γνώση μας για τις υποκείμενες τάσεις, των οποίων έκφραση είναι η προκατάληψη, αυξανόταν και η εξοικείωσή μας με διάφορες άλλες ενδείξεις ή εκδηλώσεις από τις οποίες μπορούσαν να αναγνωριστούν οι τάσεις αυτές. Έργο μας επομένως ήταν να μεταφράσουμε αυτές τις εκδηλώσεις σε τμήματα του ερωτηματολογίου προς χρήση στην επόμενη μελέτη ομάδας. Η πρόοδός μας έγκειτο στην εύρεση ολοένα περισσότερων αξιόπιστων ενδείξεων για τις κεντρικές δυνάμεις της προσωπικότητας και στην κατάδειξη, με ολοένα μεγαλύτερη σαφήνεια, των σχέσεων των δυνάμεων αυτών με την αντιδημοκρατική ιδεολογική έκφραση.

2. Οι τεχνικές

Τα ερωτηματολόγια και οι κλινικές τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν σε αυτή τη μελέτη μπορούν να περιγραφούν εν συντομία ως εξής:

Α. Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΟΥ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ. Τα ερωτηματολόγια παρουσιάζονταν πάντα με πολυγραφημένη μορφή και συμπληρώνονταν ανώνυμα από υποκείμενα κατά ομάδες. Κάθε ερωτηματολόγιο περιείχε (1) ερωτήσεις προσωπικών στοιχείων, (2) κλίμακες απόψεων-στάσεων και (3) «προβολικές» ερωτήσεις (ελεύθερης απάντησης).

1. Οι ερωτήσεις προσωπικών στοιχείων είχαν να κάνουν κυρίως με εντάξεις σε ομάδες κατά το παρελθόν ή στο παρόν: θρήσκευμα και εκκλησιασμός, πολιτικό κόμμα, επάγγελμα, εισόδημα, κ.ο.κ. Θεωρήσαμε ότι οι απαντήσεις μπορούσαν να εκληφθούν ως ειλικρινείς. Επιλέγοντας τις ερωτήσεις, καθοδηγηθήκαμε αρχικά από υποθέσεις αναφορικά με τα κοινωνιολογικά συμπληρώματα της ιδεολογίας· όσο προχωρούσε η μελέτη, βασιζόμασταν ολοένα περισσότερο στην εμπειρία με τους συνεντευξιζόμενους.

2. Οι κλίμακες απόψεων-στάσεων χρησιμοποιήθηκαν εξαρχής προκειμένου να

μας δώσουν ποσοτικές εκτιμήσεις για ορισμένες επιφανειακές ιδεολογικές τάσεις: αντισημιτισμό, εθνοκεντρισμό, πολιτικοοικονομικό συντηρητισμό. Αργότερα, αναπτύχθηκε μια κλίμακα για τη μέτρηση των αντιδημοκρατικών τάσεων στην ίδια την προσωπικότητα.

Κάθε κλίμακα ήταν ένα απάνθισμα δηλώσεων με τις οποίες ζητούσαμε από το υποκείμενο να εκφράσει τον βαθμό της συμφωνίας ή διαφωνίας του. Κάθε δήλωση αφορούσε κάποια σχετικά συγκεκριμένη άποψη, στάση ή αξία, και η βάση για την ομαδοποίησή τους σε μια δεδομένη κλίμακα ήταν η ιδέα ότι λαμβανόμενες από κοινού εξέφραζαν μια ενιαία ιδεολογική τάση.

Οι γενικές τάσεις στις οποίες αντιστοιχούσαν οι κλίμακες εννοούνταν ευρύτατα, ως περίπλοκα συστήματα σκέψης αναφορικά με ευρείς τομείς της κοινωνικής ζωής. Για να ορίσουμε εμπειρικά τις τάσεις αυτές, ήταν απαραίτητο να πάρουμε απαντήσεις σε πολλά επιμέρους ζητήματα –αρκετά ώστε να «καλύπτουν» τον τομέα που είχαμε χαρτογραφήσει εννοιολογικά– και να δείξουμε ότι καθεμία από αυτές είχε κάποια σχέση με το σύνολο.

Η προσέγγιση αυτή είναι το αντίθετο της δημοσκοπήσης: ενώ η δημοσκόπηση ενδιαφέρεται πρωτίστως για την κατανομή των απόψεων αναφορικά με ένα συγκεκριμένο ζήτημα, αυτό που ενδιέφερε εμάς ήταν να διερευνήσουμε, αναφορικά με μια συγκεκριμένη άποψη, με ποιες άλλες απόψεις και στάσεις σχετιζόταν. Το σχέδιο ήταν να καθορίσουμε την ύπαρξη ευρύτερων ιδεολογικών τάσεων, να αναπτύξουμε εργαλεία για τη μέτρησή τους και κατόπιν να δούμε την κατανομή τους σε ευρύτερους πληθυσμούς.

Η προσέγγιση ενός ιδεολογικού τομέα έγκειτο στην εξακρίβωση των γενικότερων γνωρισμάτων του πρώτα και των λεπτότερων και πιο συγκεκριμένων γνωρισμάτων του αργότερα. Ο στόχος ήταν να πάρουμε μια «γενική εικόνα» στην οποία θα ταίριαζαν αργότερα μικρότερα γνωρίσματα, όχι να αποκομίσουμε ακριβείς μετρήσεις μικρολεπτομερειών με την ελπίδα ότι αυτές θα μας οδηγήσουν αργότερα σε κάτι σημαντικό. Μολονότι αυτή η έμφαση στο εύρος και στην περιεκτικότητα εμπόδισε την επίτευξη υψηλού βαθμού ακρίβειας στη μέτρηση, κατέστη ωστόσο εφικτό να αναπτύξουμε κάθε κλίμακα μέχρι του σημείου να ανταποκρίνεται στα κοινώς αποδεκτά σήμερα στατιστικά πρότυπα.

Μιας και κάθε κλίμακα έπρεπε να καλύψει έναν ευρύ τομέα, χωρίς να γίνεται τόσο σχοινοτενής ώστε να δοκιμάζει την υπομονή των υποκειμένων, ήταν απαραίτητο να πετύχουμε υψηλό βαθμό αποτελεσματικότητας. Το ζητούμενο ήταν να σχηματίσουμε ενότητες που θα κάλυπταν όσο το δυνατόν περισσότερο το πολύπλευρο φαινόμενο υπό διερεύνηση. Εφόσον καθεμιά από τις τάσεις προς μέτρηση είχε θεωρηθεί ότι έχει πολλές συνιστώσες ή όψεις, δεν μπορούσε να υπάρξει επανάληψη ενοτήτων· αντ' αυτού, θελήσαμε κάθε ενότητα να εκφράζει ένα διαφορετικό γνώρισμα –και ει δυνατόν περισσότερα από ένα γνω-